

УДК: 81

Сагынбеков И. С., ф. и. к
КР УИА, Ч. Айтматов ат. ТАИ
Мамыров Ж., доцент, Джумабаева А. Т.,
К. Тыныстанов ат. БМУ

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ

Макалада Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилин сандык ыкмалар менен изилдөөдө ага ыктымалдуулуктун айрым бир формулаларын пайдаланып, тактоо жолдору колдонулган. Ч. Айтматовдун кыргыз тилинде жазылган 8 чыгармасынын жыштык сөздүгү түзүлгөн. Макала салттык ыкмалар менен изилдешикен илимий иштерге илик жүргүзүүдөн баиталат. Анткени

Ч. Айтматовдун стилдик өзгөчөлүгүн статистикалык жол менен аныктагандан кийин, сөзсүз түрдө аны салттык ыкма менен жарыш салыштыруу зарылчылыгы туулбай койбойт. Анын үстүнө, ар бир чыгарманы өз-өзүнчө карап, жыштык сөздүктөрүн түзүп, изилдөө жүргүздүк. Иликтөөдө көрсөтүлгөндөй көптөгөн окумуштуулардын кандидаттык, доктордук диссертациялык иштерине таянып, Ч. Айтматовдун кыргыз тилинде жазылган чыгармаларынын жыштык сөздүктөрү математикалык формулаларга салынып, тиешелүү фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык жыйынтыктар алынды. Булардан сырткары, Ч. Айтматовдун чыгармаларын статистикалык изилдөөдөн стилистикалык мазмундагы айрым тыянактарды чыгара алдык. Ч. Айтматовдун тил байлыгы, тилинин динамикасы, сапаты жана предметтүүлүгү эсептелди.

Өзөктүү сөздөр: лингвостилистика, прагматика, статистикалык параметр, дисперсия, анафора, эпифора, ритм, рифма.

Сагынбеков И. С., к. ф. н. ИЯЛ им. Ч. Айтматова НАН КР.
Мамыров Ж., доцент, Джумабаева А. Т.
ИГУ им. К. Тыныстанова

О ЯЗЫКЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч.АЙТМАТОВА

Статья посвящена статистическому анализу исследований языка произведений Ч.Айтматова. Составлен частотный словарь 8 произведений Ч.Айтматова на кыргызском языке. Статья начинается с обзора научных работ, которые проанализированы традиционными методами. При определении стилистических особенностей Ч.Айтматова статистическим путем требуется их результаты параллельно сравнить с традиционными методами. Еще одна особенность нашего исследования в том, что мы каждое произведение рассматривается отдельно. Частотный словарь каждого произведения составлен отдельно. Были сделаны закономерные фонетические, лексические и грамматические выводы, опираясь на анализ частотности слов, применяя математические формулы, ссылаясь на большое количество кандидатских и докторских диссертаций. Статистическое исследование языка произведений Ч.Айтматова дал и стилистические результаты. С помощью частотного словаря и некоторых формул было вычислено богатство, предметность, качество и динамизм языка Чынгыза Төрөкуловича.

Ключевые слова: лингвостилистика, прагматика, статистический параметр, дисперсия, анафора, эпифора, ритм, рифма.

*Sagynbekov I. S., candidate of Physical Sciences ILL named after Ch. Aitmatov NAS KR
Mamyrov Zh., Associate Professor, Dzhumabaeva A.T.
K. Tynystanov ISU*

ON THE LANGUAGE OF THE WORKS OF CH. AITMATOV

The article is devoted to a statistical analysis of studies of the language of the works of Ch. Aitmatov. A frequency dictionary of 8 works by Ch. Aitmatov in the Kyrgyz language has been compiled. The article begins with an overview of the scientific work that has been carried out with traditional methods. Since when determining the stylistic features of Ch. Aitmatov in a statistical way, it is necessary to compare their results in parallel with traditional methods. Another feature of our study is that we examine each piece separately. Each frequency dictionary of the works is compiled separately. After that, relying on the analysis of the word frequency applied by mathematical formulas, referring to a large number of candidate and doctoral dissertations, they made regular phonetic, lexical and grammatical choices. Static study of the language of the work of Ch. Aitmatov gave us stylistic results. Using the frequency dictionary and some formulas, we were able to subtract the wealth, subject matter, quality and dynamism of the language of Chyngyz Turkulovich Aitmatov.

Key words: *linguostylistics, pragmatics, statistical parameter, dispersion, anaphora, epiphora, rhythm, rhyme.*

Азыр илим менен техника өтө ылдам өнүгүп жатат. Мисалы, мындан 30 жыл мурда персоналдык компьютерлер тамырын азыркыдай жая элек кезде, электрондук эсептегич машиналар (ЭЭМ) болор эле. Алар кубатына жараша 2-3 бөлмөнү ээлеп, көп энергия, бир нече кызматкерди талап кылуучу. Азыр аны бир үстөлдө жайгашкан орто компьютер алмаштырып калды. Ошол убакта иш үстүндө базалык машина тили, эки тилдүү автоматтар, автоматтык которуу, тезарустар ж. б. у. с. проблемалар жаралып, алар өнүккөн тилдерде жетишерлик жакшы чечилген. Англис тилиндеги азыркы компьютерлер – анын бир далили. Өткөн кылымдын 80-жылында, совет доорунда, бүткүл союздук “Кеп статистикасы” тобу иштеп, автоматтык которуу боюнча бир топ иштерди аткарган. Ошол топто англис, орус, немис, украин жана казак тилдериндеги жыштык сөздүктөр түзүлүп, белгилүү акын, жазуучулардын тилдери изилденген. Биринчи бөлүмдө жогоруда аталган маселелер тууралуу кенен кеп болуп, ар бир маселе боюнча өз оюбузду айтууга аракет кылабыз. Чындыгында, Ч. Айтматовдун эне тилинде жазган чыгармаларынын жыштык сөздүгүн биз келтирген адабияттардагы ыкмаларды колдонбой түзө албайт элек.

Серептин бир бөлүгү Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын салттык ыкмалар менен изилдешкен илимий иштерге илик жүргүзүүгө арналды. Мындай талдоо да зарыл болуп саналат. Анткени Ч. Айтматовдун стилдик өзгөчөлүгүн статистикалык жол менен аныктагандан кийин, сөзсүз түрдө аны салттык ыкма менен жарыш салыштыруу зарылчылыгы туулбай койбойт. Бул жагынан алганда, төмөндөгү эмгектер талдоого алынып, алардын биздин ишибизге канчалык даражада тиешеси бар экендигине өзгөчө көңүл бурулду. Алсак, С. Давлетов менен А. Акматалиевдин “Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттары (салыштыруу, метафора)” илимий ишинен биз салыштыруунун морфологиялык жол менен жасалышы боюнча чыгарган тыянактары менен биздин статистикалык маалыматты салыштыруу зарылчылыгы туулду [1]. Ушул сыяктуу эле Ж. Бакашеванын “Ч. Айтматовдун повесттериндеги салыштыруу менен метафора” деген кандидаттык диссертациясындагы, салыштыруу боюнча түзүлгөн таблица менен биз алган статистикалык маалыматтар менен дал келеби же жокпу деген суроо да иликтөө ишибизде көңүл чордонунда турду [2].

Профессор С. Өмүралиеванын “Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларына лингвистикалык илик” аттуу илимий иши буга чейинки стилди аныктоонун салттык ыкмаларынан айырмаланып, стилди чыгарманын бүтүндүгүн, жумурулугун бузбай изилдөөгө аракет кылганында жатат. Андыктан аталган илимий иш биз үчүн теориялык колдонмо болду десек жаңылышпайбыз [3].

К. Ж. Нармырзаеванын “Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы (атооч сөз түркүмдөрүнүн материялында)” аттуу диссертациялык ишинде жазуучунун чыгармаларын сөз түркүмдөрүнө ажыратылып, анын ичиндеги атооч сөз түркүмдөрүнө изилдөө жүргүзүлөт. Зат атооч, сын атооч боюнча К. Ж. Нармырзаева алган жыйынтыктары салыштыруу максатында колдонулду [4].

Чыгарманын бүтүндүгүн сактап, изилдөө жүргүзүү керектигин Ж. Мамытов өзүнүн “Көркөм чыгарманын тили” аттуу илимий ишинде ырастап көрсөткөн эле, анын бул идеясы биз тарабынан да колдоого алынып, ушундай өңүттө изилдөө жүргүзүүгө далалаттандык [5].

Б. Усубалиев “Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик” деген эмгегинде профессор Ж. Мамытовдун оюн тереңдетип, көркөм кепти изилдөөнү чыгарманын жаралуу процесинен баштоо керектигин, көркөм кеп менен кадыресе кептин жалпылыгы жана айырмачылыгы, көркөм кеп кадыресе кептен айырмаланып, искусствонун бир формасы экендиги, поэтикалык семантика өңдүү лингвопоэтикалык изилдөөгө байланыштуу орчундуу маселелерге ар тараптуу талдоо жүргүзөт. Биз автордун эмгегин жалпы усулдук жобо катары колдонууну туура таптык [6].

С. Ж. Мусаев “Текст, прагматика, структура” аттуу докторлук диссертациясында тилди буга чейинки салттуу болуп келген статикалык мүнөздө эмес, “аракеттеги тил” катары динамикалык аспектиден кароону жана лингвистикалык бирдиктерди коммуникативдик-функционалдык максатта колдонууну сунуш кылат. Тилдин коммуникативдик-когнитивдик маңыз-мааниси толук көлөмдө сүйлөм аркылуу эмес, кептик бирдик – текст – аркылуу гана берилерин, текст аркылуу гана ишке ашарын конкреттүү мисалдарда көргөзөт [Мусаев С. Ж. Текст: прагматика, структура [7]. Ч. Айтматовдун чыгармаларын изилдөөдө С. Ж. Мусаевдин жогоруда айткандары жетекчиликке алынды.

Ж. Мамытов, С. Ж. Мусаев, С. Өмүралиева, Б. Усубалиевдердин теориялык жоболорун кыргыз тил илиминде колдонуп, практикалык түрдө пайдаланып, андан ары уланткан Т. С. Маразыков “Кыргыз тилинде тексти уюштуруучу каражаттар” аттуу кандидаттык [8] жана “Тексттеги интеграция” [9] деген докторлук ишинде текст теориясын тереңдетип изилдеп, көркөм стилдеги текст өзүнүн функционалдык-прагматикалык, логика-коммуникативдик, семантика-структуралык табиятын фактылык материалдарга (Ч.Айтматов “Биринчи мугалим” ж.б.) конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу жеткиликтүү ачып берген. Аталган окумуштуунун илимий-теориялык жалпылоолору биздин ишибизде жетектөөчү курал катары колдонулду десек, жаңылышпайбыз. Ушу сыяктуу эле А. Э. Абдыкеримова “Лингвопоэтика: статусу жана проблемалары” аттуу докторлук диссертациясында козгогон олуттуу маселелер көркөм тексттин тили аракеттеги тил, чыгармачылыктын өзү жана туундусу, конкреттүү акын-жазуучулардын жеке стилине таянып, сөздүктөрдү түзүү учурдун талабы ж.б. жана чыгарылган жыйынтык-тыянактар да ишибизде жеткиликтүү пайдаланылды деп ойлойбуз [10]. Жыйынтыктап айтканда, жогоруда аталган окумуштуулардын пикирлерине дыкаттык менен талдоо жүргүзүп, айтылган ойлорго өзүбүздүн жекече

пикирибизди билдирип, изилдөөбүздүн багыттарын белгиледик.

2-бөлүм “Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин фоно-лексикалык статистикасы жана стилистикасы” деп аталат да, ал, негизинен, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фонетикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрдү ачып берүүгө арналып, коюлган максатка ылайык, төмөнкүдөй ич ара бир нече бөлүктөн турат.

2.1. бөлүктө ушу бөлүмдө аткарыла турган иштерге жалпы мүнөздөмө берилип, колдонула турган формулалар жөнүндө кеп болот.

2.2. бөлүктө биз тарабынан 2012-жылы алынган тиркемедеги 4-таблица менен 1988-жылы алынган тиркемедеги 1-таблица салыштырылды, натыйжада, экөөнүн ортосунда эч кандай айырма жок экендиги тастыкталды. Ал эми 1992-жылы биз тарабынан 1988-жылы алынган тамгалардын жыштык сөздүгү мамлекеттик тилди өнүктүрүү багытында кыргыз тилинде баса турган машинанын клавиатурасын даярдоо үчүн Армения Республикасынын Кировокан шаарына жөнөтүлгөн (2-тиркеме). Азыр 2019-жыл болсо да, мамлекеттик тилдин көйгөйү ошол тейден эле жатат. Тамгалардын жыштыгын кыргыз тилиндеги компьютердин клавиатурасына жайгаштырууга колдонсо болору ишибизде далилденип көрсөтүлдү. Муну диссертациялык ишибиздин баалуулуктарынын бири катары кароо шарт.

2.3. бөлүктө Ч. Айтматовдун жыштык сөздүгүнүн лингвистикалык спектринин практикалык ыңгайлуулугу текст кандай, кайсы тилде, көлөмү канча болбосун текстти камтуунун биз каалаган үлүшүн жапканы ырасталды. Лингвистикалык спектр 6-тиркемеде толук берилген.

2.4. бөлүктө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын жыштык сөздүгү иликке алынат. Бул сөздүктүн 1988-жылы биз тарабынан алынган жыштык сөздүк менен азыркы жыштык сөздүктүн айырмасы тууралуу кеп болуу менен, 1988-жылы алынган жыштык сөздүктүн практикалык мааниси ачылып берилет. Чындыгында, ошол 1988-жылы алынган жыштык сөздүктүн негизинде 1992-жылы чыккан «Ч. Айтматовдун кыргызча-орусча минимум сөздүгү» көптөгөн окуучуларга орус тилин жана кыргыз тилин тез өздөштүрүүсүнө көмөк көрсөтүп, өзүнүн турмуштагы ордун тапты. Бул да ишибиздин бир баалуулугу.

2.5. Ушул жерде Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча түзүлгөн жыштык сөздүктүн эң жыш 100 сөз колдонушунун башында кызматчы сөздөр курчап турарын жана дагы башка сөз колдонуштар жөнүндө кыскача маалыматтар айтылып, орустун улуу жазуучусу А. С. Пушкин, казак, кыргыз адабияттарынын залкарлары М. Ауэзов менен Ч. Айтматов жана ошондой эле дүйнөдө теңдеши жок «Манас» эпосунун эң жыш 100 сөз колдонуштары салыштырылып, жыйынтыктары алынды. Салыштыруунун жыйынтыгы диссертациялык иште толук көрсөтүлдү, бул жерде кыскача токтолуп кетсек Ч. Айтматов менен А. С. Пушкин ат атооч менен тактоочко өзгөчө көңүл бурары байкалат.

Ч. Айтматов менен М. Ауэзовдун чыгармачылыгында да көпчүлүк сөз түркүмдөрү боюнча дал келүүчүлүк бар. С. Каралаевдин айтуусу боюнча алынган «Манас» эпосунун жыштык сөздүгүн «Абай жолу» менен салыштырганда, зат атооч, этиш, тактоочтору дал келет. Эмне үчүн мындай деген суроого, биздин оюбузча, «Абай жолу» романында казак элинин улуу уулу, XIX кылымда жашаган Абай Кунанбаев жөнүндөгү тарыхый окуялар сүрөттөлсө, «Манас» эпосунда байыркы кыргыздардын тарыхы айтылат, бул, биринчиден. Экинчиден, кыргыз эли менен казак элинин түбү бир дегендин дагы бир далили го дейбиз. «Манас» эпосу менен Ч. Айтматовдун сөз колдонуштарынын 41 сөз

колдонуш сөзмө-сөз дал келди. 38 сөз колдонуш архаикалык сөз колдонуштар. Ал эми калгандары аттар ж. б..

2.6. бөлүктө ар бир чыгарманын өз-өзүнчө алынган жыштык сөздүктөрүнө карата жекече мүнөздөмө берилет. Кыргыз тилчи окумуштуулары Ж. Мамытов, Б. Усубалиев, С. Мусаев, С. Өмүралиева, Т. Маразыков жана А. Абдыкеримовалар жүргүзгөн илимий иштеринде көргөзүп кеткендей, чыгарманын тилин анын жумурулугун бузбай, тексттик жалпы механизмдерди издөө жана бардык тексттерге мүнөздүү текст түзүүчү, текст куроочу закон ченемдүүлүктөрдү, ошондой эле ич ара маанилик байланыштар ээрчишме, удалааш же кыйгач болорун статистикалык жыйынтыктын негизинде көргөзүү. Кыргыз тилинде текстти уюштуруучу каражаттар текстти уюштуруучу потенциалдарга жана анын коммуникативдик табиятына байланыштуу болоруна ынануу. Тексттеги лексикалык кайталоолордо, синонимдик катмарда, анафоралык жана катафоралык каражаттарда түзүүчү жана уюштуруучу касиеттер бар. Жогоруда айтылгандар ар бир чыгарманын жыштык сөздүгүнө караганда, көз алдыңа тартылып турат.

2.7. бөлүк «Статистикалык параметрлердин сапаттык белгилери» деп аталып, бир нече бөлүкчөдөн турат. Алардын биринчиси 2.7.1 «түшүндүрмө» деп аталып, параметрлердин жөн-жайы, кандай колдонобуз, ошолор жөнүндө кыскача маалыматтар айтылып кетет.

2.7.2 бөлүкчөсү Орто маанилердин же математикалык күтүүнүн параметрлерин эсептөө деп аталат. $\bar{x} = \frac{x_1+x_2+\dots+x_n}{k}$ формуласы менен эсептелет. Мында x_i – к. п. ч., к-натуралдык сан.

Шарттуу түрдө 5-тиркеменин 1,10, 35, 50, 100 номерлерине дал келген маанилерин алып, ар бир чыгарманын орто маанилерин аныктайбыз.

Орто маанилер «Атадан калган туяк» менен «Саманчынын жолунда» гана ортодон кичине четтегени болбосо, калган чыгармаларда сөз колдонуштардын коюуланышы башкалар үчүн бирдей.

2.7.3 бөлүкчөсүндө дисперсиянын параметрлерин эсептейбиз. Ал $S = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x})^2}{k}}$ формуласы менен эсептелет. Бул жерде К- натуралдык сан, x_i -к. п. ч., $\bar{x}$ -математикалык күтүү.

Дегеле, мындан аркы параметрлерди эсептөөдө ушул гана чоңдуктар пайдаланылды. Дисперсияны эсептөөдө жыл өткөн сайын чыгарманын көлөмүнө карабай Ч. Айтматовдун чыгармаларынын дисперсиясы өскөнүн байкадык.

2.7.4 бөлүкчөсүндө биз алган жыштык, орточо жыштыктан кокусунан эле айырмаланабы же чындап элеби деген суроого жооп беришибиз керек. Ал $X^2 = \frac{\sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x})^2}{\bar{x}}$ (хи квадрат) формуласы аркылуу аныкталат. Бул жерде, к – натуралдык сан, x_i -к.п.ч., $\bar{x}$ – математикалык күтүү.

Ар бир чыгарманы түздөн-түз эсептөөдөн жылдын өсүшүнө карата, чыгармалардын да, Хи квадраттын да өскөнүн байкайбыз. Демек, биз эсептөөгө алган чоңдуктар орточо мааниден чындап эле айырмаланат. Аны атайын таблицадан маанисин алып текшерген жокпуз. Себеби биз карап жаткан 8 чыгарма тең чектүү, чыныгы турмушту чагылдырган чыгармалар (б. а., кокусунан пайда болгон чоңдуктар эмес).

2.7.5 бөлүкчөсүндө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын ортосундагы корреляциялык

байланыштын стилистикасын изилдейбиз. Ал төмөнкү формула аркылуу аныкталат. P_x ,
 $y = \frac{\sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{(n-1)S_x \cdot S_y}$; $y = ax + b$; $a = \frac{\sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x})^2}$; $b = \bar{y} - a \cdot \bar{x}$

Бул жерде: n - натуралдык сан; x_i, y -к. п. ч.; $\bar{x}, \bar{y}$ -математикалык күтүүлөр. S_x, S_y -дисперциялар.

Чыгармалардын корреляциялык байланыштарын толук карап бүткөндөн кийин төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: Ч. Айтматовдун сегиз чыгармасынын ортосунда оң күчтүү, тыгыз байланыш бар. Акыркы жыйынтык Ч. Айтматовдун чыгармаларынын ортосундагы корреляциялык байланыштын стилистикасы десек болот.

2.8. Бөлүгү Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин предметтүүлүгүн, сапатын жана динамикасын аныктоого арналган. Алар төмөнкү формулалар менен эсептелинет:

$$П = \frac{\text{зат} + \text{зат} \setminus \text{ат атооч}}{\text{сын атооч} + \text{этиш}}; \text{зат атооч} \setminus \text{ат атооч} = \frac{\text{ат атооч}}{\text{зат атооч}}$$

$$С = \frac{\text{сын атооч} + \text{тактооч}}{\text{зат атооч} - \text{этиш}};$$

$$Д = \frac{\text{этиш}}{\text{сын атооч} + \text{зат атооч} + \text{тактооч}}$$

Эсептөөнүн жүрүшүндө Ч. Айтматовдун «Ак жаан» жана «Жамийла» повесттеринде предметтүүлүк өтө көп экени байкалат. Тескерисинче, «Саманчынын жолу» менен «Атадан калган туякта» предметтүүлүк аз.

Сапат, негизинен, бардык чыгармаларда бирдей таралган өңдүү.

Динамикасы жыл өскөн сайын өскөндөй, орто жерде «Бетме-бет» повести чоң динамикага ээ болгондой. Бирок анын да себеби бар. Баарыбызга белгилүү, Ч. Айтматов «Бетме бетке» кошумча жазган. Биздин оюбузча, ошол кошумча чыгарманын динамикасын көтөрүп жиберген.

2.9. бөлүгүндө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин байлыгы жөнүндө сөз болот. Бизге белгилүү $B = \frac{l}{m}$ формуласы менен эсептегенде, тили эң бай чыгармага «Атадан калган туяк», «Түнкү сугат» кирди. Тили өтө жарды чыгармалар – «Биринчи мугалим» жана «Саманчынын жолу» повесттери. Албетте, бул айтылгандар жыштык сөздүктүн негизинде алынган маалыматтар. А чындыгында, Ч. Айтматовдун тили – эң сапаттуу, эң активдүү, бай тил. Бекеринен Ч. Айтматов өзүнүн чыгармалары менен кыргыз элин дүйнөгө тааныткан жери жок да.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында фонетика-стилистикалык каражаттар чеберчиликте колдонулган, алар добуш кооздугун гана жаратпастан, ой так, элестүү жана максаттуу туюнтууда чоң роль ойнойт.

Көркөм чыгармада фоностилистикалык каражаттар катары аллитерация, ассонанс, анафора, эпифора, ритм, рифма, сөздүн узундугу, тыбыштардын жыштыгы ж.б. ушул өңдүү фонетикалык кубулуштар колдонулары жана алар көркөм стилдин белгилерин жаратуучу каражаттар болуп саналары белгилүү. Аталган каражаттар дабыш кооздугун жаратат, бирок аны (дабыш кооздугун) кандайдыр сырткы көрүнүш, нерсе катары кароо туура эмес, ал, баарыдан мурда, поэтикалык муктаждык, зарылдыктан жаралат да, ойду так, элестүү жана максаттуу туюнтууда зор роль ойнойт.

Бул жагынан алганда, Ч. Айтматовдун сөз болуп жаткан чыгармаларын проза түрүндөгү поэзия катары карасак болот; окуп жатканыбызда чыгармада чагылдырылып

жаткан турмушту өзүбүз да башыбыздан өткөрүп жаткандай болобуз, көбүнчө муну элес албай да калабыз. Бир эле мисал: Данияр өзүнүн колдураган үнү менен эң бир назик обон созуп келатканда, мемиреп уккан кең талаа менен бирге биз да мемиреп, обон Даниярдыкы эмес, өзүбүздүн жүрөгүбүздөн сызылып чыгып жаткандай болот. Окурманды ушундай психоэстетикалык абалга кабылтууда жогоруда аталган фонетикалык каражаттар чоң өбөлгө түзгөн. Арийне, Ч. Айтматовдун фонетикалык поэтикасын ачып беүү үчүн анын ар чыгармасына өзүнчө талдоо жүргүзүп, өйдөдө көрсөтүлгөн фонетикалык каражаттар боюнча иликтөө жүргүзүп чыгуу зарыл, ал эми мындай иш бир эмгекке сыйбай турганы белгилүү, ошондуктан биз азырынча Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фонетикалык өзгөчөлүктөргө гана токтолуп, т.а., лингвостилистикалык же лингвопоэтикалык иликтин биринчи тепкичи менен гана чектелүүгө туура келди, келечекте муну андан ары өркүндөтөбүз деген ниеттебиз.

3-бөлүм “Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык статистикасы жана стилистикасы” деп аталат. Анда чыгармалар сөз түркүмдөрү боюнча иликтөөгө алынып, андан соң сөз түркүмдөрү боюнча М. Ауэзовдун “Абай жолу” чыгармасынын жыштык сөздүгү менен Ч. Айтматовдун чыгармаларынын жыштык сөздүгүн салыштырып изилдөө иштери жүргүзүлдү. Ушул эле жумуш “Манас” эпосуна карата да иштелди.

Кийинки кадамыбыз – академик Б. Орузбаева классификациялаган уланды жана куранды мүчөлөрдүн санын зат атооч, сын атооч жана тактоочтор боюнча Ч. Айтматовдун жыштык сөздүгүнөн алып, тиешелүү изилдөө иштерин жүргүздүк.

Жогоруда жүргүзүлгөн иштердин натыйжасында төмөнкү жыйынтыкка келдик:

1) Биринчиден, эң жыш 100 сөз колдонушга, негизинен, этиштер, ат атоочтор, зат атоочтор, кызматчы сөздөр басымдуулук кылат.

2) Ч. Айтматов ат атоочторду, каратма, сырдык сөздөрдү арбын колдонот.

3) Этиш сөздөр басымдуулук кылганына байланыштуу, кыймыл-аракеттин сынын, сан өлчөмүн туюндурган тактооч сөздөр сын атоочко караганда көп колдонулат.

4) Сейрек кездешкен сөз колдонуштар салыштырмалуу өтө көп (м., 107991 сөз колдонуш үчүн 20 миңдей) .

5) Зат атооч сөздөр Ч. Айтматовдун алгачкы «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугат», «Бетме-бет» чыгармаларында арбын колдонулуп 32% түзсө, кийинки «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Атадан калган туякта» 29% түзүп, азайып кеткен.

6) Этиш сөздөрдү жазуучу алгачкы аңгемелери «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугаттарда» 33%ин чегинде колдонсо, кийин жазган «Бетме-бет», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Атадан калган туяктарда» 37%ин тегерегинде пайдаланат.

7) «Манаска» жана «Абай жолуна» салыштырганда даана көрүнгөндөй, Ч. Айтматов ат атооч сөздөрдү арбын колдонот.

8) Тактооч сөздөр – Ч. Айтматовдун сүйүктүү сөздөрү, ал тактоочторду ушунчалык чеберчилик, эпчилдик менен колдоно билет, ал турсун, атактуу чыгармасы «Бетме-бетти» тактооч сөз менен атаганынын өзү эле – Ч. Айтматов тактоочторду кандай жакшы көрөрүнүн далили.

9) Сын атооч жасоочу мүчөлөр боюнча академик Б. Ө. Орузбаева аз колдонулат деген –КОЙ(17), -ОШ(37), -А(258), -МАН(137), -ЫЛ(61) мүчөлөрү Ч. Айтматовдун чыгармаларында жетишээрлик чоң жыштыкта пайдаланылган.

10) Азыраак колдонулат деп эсептелген –ГЫ(47), -БОЗ(42), -ЫК(164) мүчөлөрү колдонулган активдүү мүчөлөрдөн эч бир кем калышпайт.

11) Тескерисинче, көп колдонулат делинген –ЧЫЛ(1), -КОР(1), -ДҮК(1) ж. б. мүчөлөрүн аз колдонулат деген топко кошууга туура келет.

12) Көптүк мүчө боюнча Ч. Айтматовдун чыгармаларында басымдуу көпчүлүктү – ДАР - 24,20%; -ЛАР - 15,94%; -ТЕР - 11,8%ти мүчөлөрү түзөт. «Манаска» салыштырып көрсөк, экөө бирдей эле деңгээлде колдонулганына күбө болобуз. Демек, кыргыз тилинде эң көп колдонулган көптүк мүчөлөр: -ДАР, -ЛАР, -ТЕР болуп саналат.

13) Жак мүчөлөрүнө келсек, Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларында көпчүлүк учурда экинчи, үчүнчү жактын кейипкерлери аркылуу мамиле жасайт. Ал мүчөлөр: -СЫҢ, -БЫЗ, -БИЗ, -СИҢ, -СУҢ.

14) Таандык мүчөлөр боюнча Ч. Айтматовдун чыгармаларынын бардыгында:

1-жакка тиешелүү –М - 1507;

2-жакка тиешелүү –Ң - 367;

3-жакка тиешелүү –Ы - 2535, -ЫН-2300 ж. б. мүчөлөр көп колдонулганы аныкталды.

15) Жөндөмө мүчөлөр боюнча:

А) Илик жөндөмөдө эң активдүү мүчө - ДЫН;

Б) Барыш жөндөмөдөгү активдүү мүчөлөр - ГА, -КА, -ГЕ;

В) Табыш жөндөмөдөгү активдүү мүчө -ДЫ;

Г) Жатыш жөндөмөдөгү активдүү мүчөлөр -ДА, -ДЕ, -ДӨ, -ТА;

Д) Чыгыш жөндөмөдөгү активдүү мүчөлөр -ДАН, -ДЕН, -ТАН.

16) Т. Садыковдун жана Д. С. Панковдун сөз жасоону моделдештирүү ыкмасына карата, уланды жана куранды мүчөлөрдү жыштыгын карата колдонуу орундуу болот беле деп ойлойбуз.

Чындыгында, көркөм чыгармада тилдик ар бир бирдик, өзгөчө сөздөр өздөрүнүн сөздүк касиетинен ажырап, көркөм деталга, образга айланып кетиши керек, ошондо гана алар көркөм чыгарманын каражаты болуп, поэтикалык күчкө ээ боло алат. Ал эми бул процесс жөндөн жөн эле ишке аша калбайт, мындай даражага жетүү сүрөткерден чоң чеберчиликти талап кылат. Ушундай жааттан алганда, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы морфостилистикалык каражаттар өзгөчө көңүл бурууга арзыйт, албетте, жогоруда атайын белгилегенибиздей, бул ишибизде айрым жагдайларга гана токтоло кетмекчибиз. Жазуучу “Саманчынын жолунда” Толгонайдын монологунда “Кечиргин, жеңиш, мени кечиргин! Ашыраалыны бек кучактап, бек жыттап, Жайнагымды, Майсалбегимди, Касымымды, Субанкулумду эстеп, ичте туткан арманымды кечиргин!” Лингвистикалык жактан алганда, биринчи жактын таандык уландысы –ым, табыш жөндөмө мүчөсүн (-ны) ашыкча колдонгондой туюлат:

Бул сүйлөмдү: “Бүгүн менин Субанкул, Касым, Майсалбек, Жайнактарымды эскерчү күнүм” деп деле берсе болмок. Бирок анда чыгарма көркөм кунарынан ажырай түшмөк, анткени сүйлөм ыргагынын ортосундагы шайкештик бузулмалык да, натыйжада, Толгонайдын ошол кырдаалдагы психологиялык чыңалуусун элестүү бере албай калмак. Ал эми МЕН ат атоочун колдонуудагы Ч. Айтматовдун чеберчилигин өз мезгилинде илим доктору А. Ормонбекова абдан туура байкаган эле, т.а., МЕН ат атоочун кайталап орундуу колдонуу аркылуу Ч. Айтматов чоң трагедияны – Алийман Толгонайдын гана эмес, согуштун да келини экендигин – ушунчалык таасын бергендигин белгилеп

көрсөткөн [11]. Ч. Айтматовдун каармандары физикалык да, психологиялык да жактан ар дайым кыймылда жүргөн, психологиялык ал-абалга кабылган жандар экендигин билебиз. Буга байланыштуу, жазуучунун чыгармаларында этиш сөздөр көп колдонулган, анын баары өздөрүнө ылайык психоэстетикалык жүк көтөрүп жүрүшөт.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда биз Ч.Айтматовдун чыгармаларында морфологиялык айрым каражаттарды колдонуудагы чеберчилигин жалпылап гана бергенибизди, келечекте алардын ар бири өз-өзүнчө иликтөөнү күтүп жаткандыгын атайын белгилеп кетмекчибиз.

Ар бир иш өзүнүн бүтүшү менен ошол чөйрөгө кандайдыр бир пайда алып келиши керек. Ошол сыяктуу биздин бул эмгегибиз кыргыз тилине конкреттүү түрдө эмне пайда алып келди? Ошого бир-эки ооз сөз менен токтоло кетели:

1. Дүйнөлүк атак-даңкка, татыктуу биздин Чынгыз агайыбыздын тилинин сөздүгүнүн алынышы.

2. Сөздүктүн негизинде түзүлгөн кыргызча-орусча минимум сөздүктүн пайда болушу жана анын жардамы менен көптөгөн кыргыз тилин үйрөнөйүн деген окуучулар менен чет өлкөлүктөрдүн кыргыз тилин үйрөнүшү.

3. Жыштык сөздүктүн негизинде тамгалардын жыштыгынын алынышы жана аны кыргыз тилинде компьютердин клавиатурасын жайгаштырганга сунуш кылуу.

4. Жыштык сөздүктүн базасында статистикалык параметрлер: математикалык күтүү, дисперсия, Хи квадрат, корреляциялык байланыштарды эсептеп чыгуу.

5. Жыштык сөздүктүн жардамы менен Ч. Айтматовдун тилинин предметтүүлүгүн, сапатын, динамикасын жана байлыгын эсептөө.

6. Статистикалык маалыматтарга таянып, Ч. Айтматовдун тилинин лексикадагы, грамматикадагы стилистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

7. Биз тарабынан алынган уланды мүчөлөрдүн жыштыгын пайдаланып, проф. Д. С. Панковдун тобу жүргүзүп жаткан “Кыргыз тилин компьютерлештирүү” ишине салымыбызды кошуу.

Бул ишти:

1. Лексикологдор тил үйрөнүүчүлөргө кош тилдүү сөздүктөрдү түзүүгө пайдаланса болот.

2. Типологиялык салыштыруу ыкмасы менен илимий иштерди жүргүзүүчүлөр жыштык сөздүктү жана анын лингвистикалык спектрин өздөрүнүн изилдөөлөрүндө пайдалана алышат.

3. Адабиятчылар үчүн көркөм адабий тилдин базасы болот.

Акырында сүйүктүү жазуучубуз Ч. Т. Айтматовдун төмөндөгүдөй сөзүн келтиргибиз келет: “Элди түбөлүк эл кылып турган - анын тили. Ар бир тил өз элине улуу. Биздин ар бирибиз, бизди бул жарык дүйнөгө алып келип, эбегейсиз зор байлыкты – өз тилибизди – тартуулаган элибизге түбөлүк милдеткербиз. Анын тазалыгын сактап, байлыгына байлык кошушубуз керек”.

Адабияттар:

1. Акматалиев А., Давлетов С. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм каражаттары. -Фрунзе, 1972.
2. Бакашева Ж. Метафора и сравнение в произведениях Айтматова: автореф. дис. канд. филол. Наук. - Бишкек, 1992.
3. Өмүралиева С. Ч. Айтматовдун чыгармаларына лингвистикалык илик. – Бишкек, 1999.
4. Нармырзаева К. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы: филол. илим. канд. дис. автореф. - Бишкек, 2009.
5. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. - Фрунзе: Мектеп, 1990. - 124 б.
6. Усубалиев Б. Ш. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик: филол. илим. д-ру дис. автореф. - Бишкек, 1994. - 36 б
7. Мусаев С. Ж. Текст: прагматика, структура. - Бишкек: Раритет, 2000. - 320 с.
8. Маразыков Т. С. Тексттеги интеграция: филол. илим. д-ру дис. автореф. - Бишкек, 2005. - 43 б.
9. Маразыков Т. С. Кыргыз тилинде текстти уюштуруучу каражаттар: филол. илим. канд. автореф. - Бишкек, 1996.
10. Абдыкеримова А. Э. Лингвопоэтика: статусу жана проблемалары: филол. илим. д-ру автореф. - Бишкек, 2008.
11. Ормонбекова А. Тилдик бирдиктердин лингвопоэтикалык табияты (синонимдер, парафроза, плеоназм жана кайталоо): филол. илим. д-ру автореф. - Бишкек, 2012.
12. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. - Бишкек: Бийиктик, 2008. - Т. 1: Ак жаан. Асма көпүрө. Түнкү сугат. Бетме-бет. Жамийла. Делбирим. – 381 б.; Т. 2: Ботогөз булак. Биринчи мугалим. Кызыл алма. Саманчынын жолу. Гүлсарат. - 432 б.; Т. 3: Атадан калган туяк. Ак кеме. Эрте жаздагы турналар. Манас-Атанын ак каркөк музу. Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт. Фудзиямада кадыр түн. - 480 б.